

УДК 159.922.У-053.67:165.242.1 -054

Г. А. Ставицький

РОЗВИТОК ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ТА ТОЛЕРАНТНОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Стаття присвячена проблемі аналізу розвитку етнічної самосвідомості та етнічної толерантності особистості. Розглядається питання структури та етапів їх розвитку; чинників, які впливають на цей процес; як етнічна самосвідомість узгоджується з етнічною толерантністю. Представлені результати емпіричного дослідження рівнів етнічної та соціальної толерантності, толерантності як риси особистості, а також загальний рівень толерантності юнаків і дівчат.

Ключові слова: етнічна самосвідомість, етнічна толерантність, соціальна толерантність, толерантність як риса особистості, рівні толерантності.

Постановка проблеми дослідження. В умовах перехідного періоду нашого суспільства проблема розвитку усвідомленої етнічності молоді людини постає як актуальне завдання, продиктоване і логікою розвитку сучасної психології, і соціальною, практичною необхідністю. В руслі педагогічної та вікової психології це завдання постає як необхідність дослідження природи етнічної самосвідомості, чинників, структури та закономірностей її розвитку на різних вікових етапах й, зокрема, в юнацькому віці.

Разом з тим, проблеми нестабільного, непрогнозованого сьогодення, ускладненого військовими діями у нашій країні та терористичними загрозами загальносвітового значення вже неможливо розглядати, абстрагуючись від проблем етнічності, етнонаціональної самосвідомості та етнічної толерантності, передусім, молоді, яка визначатиме подальший соціальний, економічний, правовий та політичний розвиток країни. Тому, одним із важливих напрямків наукової та освітньої діяльності є формування культури толерантності юнацтва на ґрунті активізації процесів розвитку етнічної самосвідомості молодого покоління багатонаціональних, поліконфесійних держав, до яких належить й Україна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Етнічна самосвідомість і етнічна толерантність у взаємодії становлять психофізіологічний, соціокультурний та психосоціальний феномен, що органічно входить в різні парадигми (філософські, соціологічні, культурологічні психологічні, педагогічні) і потребує системного як теоретичного, так й емпіричного аналізу. Вступивши в

XXI ст. людство продовжує виявляти різні форми нетерпимості і насильства, до того ж не лише в індивідуальних чи групових, а й державних формах (так звані «гібридні війни»). Тому актуалізувалася проблема пошуку ефективних засобів міжетнічної толерантної взаємодії й, одночасного розвитку етнічної самосвідомості, чому присвячено ряд досліджень.

Так, Є. В. Афонасенко [2004] у своїх дослідженнях порівнює особливості етнічної самосвідомості молоді Росії та Китаю; В. В. Горбунова [2003] та В. Ю. Хотинець [1998] досліджують проблеми та психологічні чинники становлення етнічної й національної самосвідомості, національної й етнічної ідентифікації, набуття етнічної ідентичності та формування етнічної самосвідомості у підлітків і студентської молоді; В. С. Мухіна [2002] та Г. У. Солдатова [1998] розглядають проблеми особистості в умовах етнічного відродження, етнічного напруження та зіткнення цивілізацій; G. Marin, P. Balls-Organista, K. Chung [2001] досліджують проблеми акультурації дорослих та підлітків в іноетнічному середовищі; Chao, Ruth; K.Otsuki-Clutter, Michiko [2011] вивчають расові та етнічні відмінності з точки зору соціокультурних і контекстних обґрунтувань. Психологічні та соціальні аспекти толерантності досліджували Д. О. Леонтьєв [2009], який розглядає проблему операціоналізації поняття "толерантність"; Л. Король [2013] та О. М. Лозова [2011] вивчають прояви етнокультурної толерантності у кроскультурних дослідженнях; М. С. Мириманова та А. С. Обухов [2001] проводять дослідження, що стосуються виховання толерантності через соціокультурну взаємодію; О. В. Чернова [2005] вивчає етнічну толерантність старшокласників; С. Н. Єніколопов, Є. І. Шлягіна [1993] та О. А. Кравцова, Т. Ю., Прокоф'єва, Г. У. Солдатова, Л. А., Шайгерова [2008] розглядають проблеми психодіагностики толерантності особистості; Г. Л. Бардинер [2007], Н. М. Лебедева, О. В. Лунева, Т. Г. Стефаненко [2003] презентують тренінги міжетнічної та міжкультурної компетентності й толерантності.

Разом з тим, незважаючи на значну кількість праць у контексті запропонованої проблематики варто зауважити, що недостатнім є емпіричне дослідження питання етнічної толерантності, як чинника розвитку етнічної самосвідомості. Тому **метою** нашого дослідження стало здійснення теоретичного й емпіричного аналізу проблеми розвитку етнічної самосвідомості та етнічної толерантності в юнацькому віці.

Теоретичні засади, методологія та характеристика емпіричної бази дослідження. Проблемам етнічної самосвідомості та етнічної толерантності

значну увагу приділяють філософи, етнографи, соціологи, культорологи та представники психологічної науки.

На початку 70-х років XX століття Ю. В. Бромлей зазначав, що етнічна самосвідомість – важливий компонент і неодмінна умова функціонування етносу; це не тільки ідентифікація, а й уявлення про свій народ, його походження, історичне минуле, норми поведінки і звичаї. Вчений теоретично обґрунтував структуру етнічної самосвідомості, яка включає судження членів етносу про характер і дії своєї спільності, її властивості і досягненнях, так звані етнічні автостереотипи; розглянув етнічність як внутрішній механізм розвитку етнічної самосвідомості. Це започаткувало дослідження, пов'язані з виявленням компонентів етнічної самосвідомості, дослідженням їх генези та еволюції. Вчений визначає етнічну самосвідомість у вузькому і широкому розумінні: у вузькому розумінні етнічна самосвідомість інтерпретується як усвідомлення приналежності до етнічної спільності, в широкому – вона включає ще й уявлення людей про культуру, мову, історичне минуле свого народу, територію проживання [Бромлей, 1973].

Такі вчені як Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробіжева, А. А. Сусоколов включають в поняття етнічної самосвідомості також етнічні інтереси, як усвідомлювані людьми потреби народу і етносу. У структурі етнічної самосвідомості вони виділяють свідомість приналежності до своєї етнічної групи, "образ ми", що вміщує уявлення про характерні риси групи приналежності, уявлення про свій народ, його культуру, територію, а також етнічні інтереси. Власне уявлення – це значеннєво-когнітивне поле етнічної самосвідомості, відтінене а емоційно-чуттєвими переживаннями, що реалізуються в повсякденній життєдіяльності особистості [Арутюнян, Дробіжева, Сусоколов, с. 177-179].

Відповідно до цього, ми вважаємо, що етнічна самосвідомість є триєдиною системою, яка включає в себе сукупність емоційно відтінених чуттєво-психічних уявлень, інформаційно-теоретичних знань та світоглядно-поведінкових настанов і способів їх реалізації у нерозривній єдності.

В. І. Козлов вважає, що феномен етнічної самосвідомості пов'язаний з усвідомленням етновизначаючих елементів матеріальної, соціальної і духовної культури, а ключовим механізмом етнічної самосвідомості є ідентифікація індивідів з певною етнічною спільністю, яка проявляється в самоназві. Етнічна самосвідомість виникає в процесі тривалого сумісного життя людей під впливом ряду чинників: соціальне середовище, уявлення про спільне походження і загальну історичну долю та ін. [Козлов, с. 39-55].

За П. І. Кушнером етнічна самосвідомість – це провідна ознака етносу, якій відводиться роль вирішального етновизначника, здатного відображати різні соціальні зв'язки, до яких прийнято відносити: спільність походження, мови, території, у ряді випадків державної приналежності, економічних зв'язків, спільності культури і релігії [Кушнер, 1951].

Історичну обумовленість етнічної самосвідомості як складової частини етнічної свідомості підкреслювали С. А. Токарев та П. Н. Чебоксаров зазначаючи, що саме співвідношення соціальних зав'язків породжує етнічну самосвідомість. Дане трактування категорії "етнічна самосвідомість" охоплює соціально-економічну, політичну і духовну сфери життя етносу, що в науковому плані видається нам правильним (хоча значна частина науковців відносить такі ознаки до національної самосвідомості), оскільки не можна роль етнічної самосвідомості зводити лише до здатності етносу співвідносити себе з представниками іноетнічних спільнот (самоідентифікації) [Токарев, 1978], [Чебоксаров, 1985].

Аналіз праць А. Я. Зарипова, Ф. С. Файзулліна показує, що вчені визначають самосвідомість етносу як найважливіший структурний елемент етнічної культури. Причому в етнічній самосвідомості знаходить відображення усвідомлення представниками етнічної спільності себе як суб'єктів дії, усвідомлення своїх інтересів, потреб, свого місця в суспільному прогресі, історії та культури свого народу [Зарипов, Файзуллін, 2000].

За Г. Т. Тавадовим [23], етнічна самосвідомість – це усвідомлення почуття приналежності до певного етносу, своєї відмінності і подібності при співвіднесенні з іншими етнічними спільнотами, важлива ознака етнічної спільності, що є відображенням об'єктивного буття цієї спільності. Вчений вважає, що в етнічній самосвідомості центральне місце займає уявлення про спільність походження та історичних доль, що спирається на загальні генеалогічні перекази, участь в історичних подіях, на зв'язок з рідною мовою і рідною землею [Тавадов, 2002].

О. В. Афонасенко зазначає, що етнічна самосвідомість може мати різні види – від яскраво виражених агресивних шовіністичних явищ до невиразного розмитого стану етнічної ідентичності. Вона виділяє наступні типи й види етнічної ідентичності: адекватна ідентичність, егоцентрична ідентичність, етнодомінуюча ідентичність, ідентичність як етнічний фанатизм, ідентичність як етнічна індиферентність [Афонасенко, 2004, с. 63].

Окремі вчені до структури етнічної самосвідомості орім головного структурного компонента - усвідомлення приналежності до етносу, включають етноцентризм, етнічні стереотипи, етнічні симпатії та антипатії.

Зокрема, А. Б. Богдасаров зазначає, що всі елементи в характеристиці етнічної самосвідомості можна згрупувати за їх роллю, призначенням та місцем у загальній системі етнічних зв'язків. До першої групи входить все, що базується на антитезі - протиставлення "ми – вони", яка відіграє особливу роль у процесі формування етнічної самосвідомості і служить підставою для висвітлення ідей етноцентризму і націоналізму у всіх їхніх проявах і формах. В образі "ми" концентрується уявлення про свій народ, так звані автостереотипи: уявлення про походження, історичне минуле, мову, культуру, які виражаються в традиціях, нормах поведінки, звичаях, художній культурі свого народу. В образ "вони" входять сприйняття, оцінки і уявлення про походження, історичне минуле, мову, культуру, традиції, норми поведінки, звичаї представників іноетнічних груп.

Вчений вказує, що етнічна самосвідомість за своєю спрямованістю й призначенням виконує ряд, функцій: консолідууючу, регулятивну, пізнавальну, емоційно-оцінну, ціннісну, соціально-психологічну. Консолідууюча функція підкреслює факт об'єднання, який відбувається на основі освоєння власне етнічних інтересів, що є найважливішим елементом етнічної самосвідомості. Регулятивна функція проявляється у визначенні та досягненні етносом конкретних цілей: прагнення до суверенітету, соціального та економічного прогресу, до збереження духовних і матеріальних цінностей. Пізнавальна функція етнічної самосвідомості виступає у формі самопізнання, в усвідомленні свого "ми" і своєї відмінності від інших подібних спільнот. Емоційно-оцінна функція відображає міру і рівень міжетнічної взаємодії (ставлення до власної та інших іноетнічних груп), виходячи з принципу "ми – вони" і служить свого роду регулятором міжетнічних відносин. Ціннісна функція визначає сукупність ідейних настанов, поглядів, переконань, формує ідеали, принципи, які визнаються значущими, до яких прагнуть представники етнічної спільності. Соціально-психологічна функція підкреслює взаємозв'язок і взаємозумовленість суспільно-психологічних особливостей етнічної самосвідомості, що виявляються в поведінці, темпераменті, манері спілкування, психіці. Функціональні особливості етнічної самосвідомості безпосередньо пов'язані з практичною діяльністю суб'єктів етнічної спільності [Богдасаров, с.56-57].

К. Н. Хабібуллін вважає, що поряд з уявленнями про історію, про минуле та сьогодення в житті етносу, становлення етнічної самосвідомості пов'язане з пізнанням характеру етнічних відносин з іншими етносами минулого і сьогодення, тих відносин, які існували з цими "іншими", якою мірою вони можуть бути інтерпретовані – позитивно чи негативно з позицій національної справедливості. Також К. Н. Хабібуллін і Н. Г. Скворцов виділяють наступні функції самосвідомості: пристосувальна, захисна, пізнавальна, функція самоконтролю. Пристосувальна функція етнічної самосвідомості відображає дію принципу історичної спадкоємності національного життя. Ця функція сприяє згуртуванню чи підтриманню згуртованості нації, етнічної спільності. Особливу роль в даному процесі відіграє мова, яка містить у собі інформацію про систему значущих цінностей, історично сформованих і утверджених в життєдіяльності поколінь. Захисна функція проявляється, коли виникає необхідність зберегти культурні цінності, захистити інтереси національно культурного функціонування і розвитку, національну гідність від ущемлення ззовні або зсередини. Пізнавальна функція спрямована на підтримку пам'яті не тільки про предків, а й про життя загалом. Етнічна самосвідомість бере участь у передачі з покоління в покоління звичаїв, традицій, цінностей історичної, духовної та матеріальної культур, трудових навичок і побутової поведінки в сім'ї. Функція самоконтролю та відповідальності необхідна, так як етнічна самосвідомість не вільна від забобонів. Відповідна реакція залежить від рівня внутрішньої культури поведінки особистості [Хабібуллін, Скворцов, 1993, с. 19].

Проаналізувавши основні складові етнічної самосвідомості, слід зазначити, що всі елементи структури тісно взаємопов'язані і взаємодіють один з одним на різних рівнях і, на різних етапах розвитку етносу, набувають провідного значення. Таким чином, можна говорити про те, що характер етнічної самосвідомості не залишається незмінним протягом всієї історії людства, проте змінюються лише співвідношення елементів у його структурі та роль і значення окремого елемента залежно від етапу, на якому знаходиться етнічна спільність.

З огляду на презентовані вище наукові ідеї та зроблені теоретичні узагальнення, ми визначили психологічну сутність і структуру етнічної самосвідомості особистості. *Етнічна самосвідомість* – це складний інтегративний процес самопізнання та емоційно-ціннісного самоставлення особистості до себе як представника та суб'єкта конкретного етносу носія його суб'єктивних (етнічна свідомість, ментальність, національний характер) і об'єктивних (мова, культура, територія, традиції) ознак. Згідно з результатами

такого пізнання та ставлення особистість регулює власну поведінку в галузі внутрішньо етнічних і міжетнічних взаємодій.

До структури етнічної самосвідомості особистості зараховано такі стрижневі компоненти, які перебувають у постійній взаємодії: *когнітивний* - самосприймання, самоаналіз, саморозуміння як рівні етнічного самопізнання; усвідомлені уявлення особистості про себе як суб'єкта конкретного етносу; *афективний* – самопереживання, самооцінювання, самоставлення особистості до себе як суб'єкта конкретного етносу; *конативний* – реалізація у власній поведінці та різних видах діяльності етнічних суб'єктивних і об'єктивних властивостей у міжетнічних і внутрішньо етнічних групових та міжособистісних взаємодіях. Результатом процесів етнічної ідентифікації та самоідентифікації (самовизначення), етнічного самопізнання і самоставлення (етнічне відокремлення чи злиття) та низки образів "Я" особистості юнаків і дівчат щодо себе як суб'єктів власного етносу, де етнічна ідентичність та самоідентичність інтегруються у цілісне етнічне "Я", що виступає ядром їх етнічної самосвідомості.

Далі зупинимося на аналізі проблеми етнічної толерантності особистості у рамках розвитку її етнічної самосвідомості.

Н. М. Лебедева, О. В. Лунєва, Т. Г. Стефаненко розглядають етнічну толерантність як "Відсутність негативного ставлення до представників іншої етнічної культури, а точніше наявність позитивного образу іншої етнокультури при збереженні позитивного сприйняття своєї власної" [Лебедева, 1993, с. 268].

На думку Г. Г. Абдулкаримова, основою етнічної толерантності є позитивна етнічна ідентичність. Її сформованість спричиняється готовністю до спільної діяльності особистості із представниками інших етносів [Абдулкаримов, 2004].

Аналіз наукової літератури дав можливість констатувати, що толерантність у площині психологічної парадигми означає повагу, прийняття, позитивне ставлення та розуміння різноманіття індивідуальних форм самовираження. Толерантність є особистісною властивістю, що є складовою гуманістичної направленості особистості та визначається її ціннісним ставленням до оточуючих. Вона розуміється як соціальна установка на певний тип ставлень, що проявляються в індивідуальних діях та вчинках особистості. Водночас толерантність є інтегративною властивістю, яка передбачає те, що сформована толерантність проявляється у всіх життєвих ситуаціях та взаємовідносинах особистості з оточуючим світом.

Варто також зазначити, що толерантність, яка проявляється у визнанні права "інших" бути відмінними, несхожими, не є тотожна терпимому ставленню до

соціальної несправедливості, не означає відмову чи заперечення власних ідей, думок, переконань тощо. Толерантність не зводиться до індиферентності, байдужості, конформізму, ущемлення власних інтересів, а передбачає, стійкість як властивість особистості реалізувати власні позиції та гнучкість як властивість поважати позиції та цінності інших. Толерантність не є безпринципністю, пасивним спостереженням процесів та явищ, що відбуваються навколо. Навпаки – це активна та усвідомлена позиція індивіда, сильна, об'єктивно позитивна властивість, психологічна готовність до терпимості задля забезпечення взаєморозуміння та позитивної взаємодії між людьми [Обучение толерантности..., 2005; Основні етапи і чинники..., 2012; Развитие этнической толерантности..., 2014].

Ю. П. Зінченко та А. В. Логінова вважають, що толерантність доцільно розглядати у руслі культурно-діяльної психології, зокрема історико-еволюційного підходу. Оскільки толерантність функціонує як норма культури, як цивілізаційна норма поліетнічності та полікультурності, вона реалізує такі функції: підтримка різноманіття складних систем; забезпечення права кожної особистості бути іншою, несхожою; підтримання балансу протидіючих сторін, а також можливість діалогу при узгодженні різноманітних світобачень, релігій, культур тощо [Зінченко, Логінова, 2011, с. 203-254].

Особливо важливими в контексті нашого дослідження виступили наукові погляди Б. А. Вяткіна та В. Ю. Хотинець, які зазначають, що вирішальним періодом розвитку, закріплення та посилення етнічної самосвідомості, виступає юнацький вік. Вчені зазначають, що період навчання у вищому навчальному закладі сприяє розвитку етнічної самосвідомості молодого людини через розширення системи її уявлень про світ. В цей період посилюється усвідомленості своєї етнічної приналежності; розширюється етнічний світогляд. В цьому віці на розвиток етнічної самосвідомості дієвий вплив чинить освітньо-виховний процес. В структурі етнічної самосвідомості окреслюється уявлення "Я-представник свого народу" [Вяткіна, Хотинець, 1996, с.69-78].

Емпірична база дослідження. Дослідження проводилося зі студентами різних спеціальностей ВНЗ Тернопільської, Чернігівської, Миколаївської областей та м. Києва. Вибірка складала 322 респондентів, віком від 18 до 22 років.

З метою діагностики толерантності використовувався експрес-опитувальник "Індекс толерантності" (Г. Солдатова, О. Кравцова, О. Хухлаєв, Л. Шайгерова) [Солдатова, Кравцова, Хухлаєв, Шайгерова, 2008]. Стимульним матеріалом опитувальника є твердження, які відображають як загальне ставлення до

оточуючого світу та інших людей, так і соціальні установки у різних сферах взаємодії, де проявляються толерантність та інтолерантність. Використаний опитувальник дав можливість діагностувати етнічну толерантність, соціальну толерантність, толерантність як рису особистості, а також загальний рівень толерантності (високий, середній, низький). Результати дослідження подано у табл. 1.

Таблиця 1

Кількісні показники рівнів толерантності досліджуваних за методикою "Індекс толерантності" (авт. Г. У. Солдатова, О. А. Кравцова, О. Є. Хухлаєв, Л. А. Шайгерова) у (%)

Рівні толерантності	Кількість досліджуваних	Відсоток
<i>Етнічна толерантність</i>		
Високий	117	36
Середній	166	52
Низький	39	12
<i>Соціальна толерантність</i>		
Високий	98	30
Середній	214	67
Низький	10	3
<i>Толерантність як риса особистості</i>		
Високий	136	42
Середній	186	58
Низький	0	0
<i>Загально-груповий рівень толерантності</i>		
Високий	21	6
Середній	286	89
Низький	15	5

За результатами дослідження, поданими у табл. 1, за параметром *"етнічна толерантність"* – 36% опитаних мають високий, 52% – середній і 12% – низький рівень етнічної толерантності.

За параметром *"соціальна толерантність"* у 30% досліджуваних виявлено високий її рівень, у 67% – середній, а у 3 % – низький рівень соціальної толерантності.

За параметром *"толерантність як риса особистості"*, високий рівень продемонстрували 42%, а середній – 58%, опитаних; низький рівень відсутній.

За показником *"загально-групового рівня толерантності"* середній рівень було зафіксовано у 89% досліджуваних, 6% мають високий рівень і 5% – низький рівень загально-групової толерантності.

Висновки та перспективи використання результатів дослідження. За отриманими показниками можна зробити висновок, що найпроблемнішою взаємодією для досліджуваних є міжетнічна взаємодія, про що, зокрема, свідчить найвищий показник низького рівня етнічної толерантності, порівняно з іншими її видами. Відповідно проблема етнічної толерантності в рамках розвитку етнічної самосвідомості юнаків і дівчат є актуальною. Також досліджувані мають найвищі показники високого рівня толерантності як риси особистості, що вказує на те, що вони готові виявляти толерантність як внутрішньо особистісну властивість в дещо абстрагованій формі (усвідомлення цінності толерантності – когнітивний компонент етнічної самосвідомості), а в реальному житті це важче, оскільки пов'язано з різноманітними, нерідко й негативними, емоціями (вияв толерантного ставлення – афективний компонент етнічної самосвідомості) і цьому доводиться вчитися (реалізація толерантних дій і вчинків – конативний компонент етнічної самосвідомості). Засоби та прийоми розвитку таких здатностей та умінь будуть представлені й проаналізовані нами у третьому розділі роботи.

Джерела:

Абдулкаримов Г. Г. Толерантность в межнациональных отношениях в уральском регионе: социологический анализ: Автореф.: к. социол.наук. 22.00.06 / Г. Г. Абдулкаримов; УГУ им. А. М. Горького. – Екатеринбург, 2004.

Арутюнян Ю. В. Этносоциология / Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробижева, А. А. Сусуколов. – Москва : Пресс, 1998.

Афонасенко Е. В. Особенности этнического самосознания современной учащейся молодежи Китая и России: дис. кандидата психол. наук: 19.00.01. – Москва, 2004.

Багдасаров А. Механизмы перерастания национального сознания в националистическое // Этнические проблемы современности. – Ставрополь, 2004. – Вып. 4.

Бардинер Г. Л. Когнитивно-ориентированный тренинг толерантности // 18 программ тренингов: руководство для профессионалов / науч. ред. В. А. Чикер. – СПб. : Речь, 2007.

Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. – Москва : Наука, 1973.

Вяткін Б. А. Етнічна самосвідомість як чинник розвитку індивідуальності / Б. А. Вяткін, В. Ю. Хотинець // Психологічний журнал, 1996. – Т. 17. – № 5.

Горбунова В. В. Психологічні чинники формування етнічної свідомості у юнацькому віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». – Київ, 2003.

Заринов А. Я., Файзуллин Ф. С. Этническое сознание и этническое самосознание. – Уфа : Гилем, 2000.

Козлов В.И. Проблематика этничности // Этнографическое обозрение, 1995. – № 4.

Король Л. Крос-культурні особливості толерантності української та канадської молоді // Український науковий журнал. Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2013, №3 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/1146>

Кушнер (Кнышев) П. И. Этнические территории и этнические границы. – Москва : – АН СССР, 1951.

Лебедева Н. М. Межкультурный диалог: тренинг этнокультурной компетентности: учеб.-метод. пособ. / Н. М. Лебедева, О. В. Лунева, Т. Г. Стефаненко. – Москва : Издательство РУДН, 2003.

Леонтьев Д. А. К операционализации понятия "толерантность" // Вопросы психологии. – 2009. – № 5.

Лозова О. М. Прояви етнокультурної толерантності у кроскультурному дослідженні перцепції // Людські цінності і толерантність у сучасному світі: міжконтинентальний діалог інтелектуалів: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 11.11.2011 р. м. Київ. – Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2011.

Мириманова М. С. Воспитание толерантности через социокультурное взаимодействие / М. С. Мириманова, А. С. Обухов // Развитие исследовательской деятельности учащихся: Методический сборник. – Москва : Народное образование, 2001.

Мухина В. С. Личность в условиях этнического возрождения и столкновения цивилизаций: XXI век личности // Развитие личности. – 2002. – № 1.

Обучение толерантности. Методическое пособие [Под. ред. Г.Л. Бардинер]. – Санкт-Петербург : Норма, 2005.

Основні етапи і чинники формування української етнічної самосвідомості / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.lntu.info/book/fof/ippy/2012/12-13/page10.html>

Развитие этнической толерантности в ранней юности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// www.shatropova.narod.ru](http://www.shatropova.narod.ru).

Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности. – Москва : Смысл, 1998.

Солдатова Г. У. Психодиагностика толерантности личности / Г. У. Солдатова, Л.А. Шайгерова, Т. Ю., Прокофьева, О. А. Кравцова. – Москва : Смысл. – 2008.

Тавадов Г. Т. Этнология. Учебник для вузов. – Москва : Проект. – 2002.

Толерантность как фактор противодействия ксенофобии: управление рисками ксенофобии в обществе риска. [Под ред. Ю. П. Зинченко и А. В. Логинова]. – Москва : "Наука". – 2011.

Токарев С. А. История зарубежной этнографии. Учебное пособие. – Москва : Высш. школа, 1978.

Хабибуллин К. Н. Испытания национального самосознания / К. Н. Хабибуллин, Н. П. Скворцов. – Санкт-Петербург : Петрополис. – 1993.

Хотинец В. Ю. Формирование этнического самосознания студентов в процессе обучения в ВУЗе // Вопросы психологии. – 1998. – № 3.

Чебоксаров Н. Н. Народы. Расы. Культуры / Н. Н. Чебоксаров, Н. А. Чебоксарова. – Москва : Наука, 1985.

Чернова О. В. Этническая толерантность старшеклассников: главные итоги эмпирического исследования // Журнал прикладной психологии. – 2005. – № 2-3.

Шлягина Е. И. Методы исследования этнической толерантности личности / Е. И. Шлягина, С. Н. Ениколопов // Методы этнопсихологического исследования. – Москва, 1993.

Marin G. Acculturation / G. Marin, P. Balls-Organista, K. Chung. – 2001, Washington, DC: APA Books.

Chao, Ruth; K. Otsuki-Clutter, Michiko. Racial and Ethnic Differences: Sociocultural and Contextual Explanations. Journal of Research on Adolescence (Blackwell Publishing Limited). 2011, Vol. 21 Issue 1, pp 47-60. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: ruth.chao@ucr.edu

The Meeting of Two Cultures: Ethnic identity and psychosocial adjustment of Italian-Australian adolescents / Doreen A. Rosenthal and Anthony M. Cichello, university of Melbourne, Australia // International Journal of Psychology Oct86, Vol 21, 1986. (North-Holland. Revised version received April 1986).

G. Stavytskyy. Development Ethnic Self-Consciousness and Tolerance in Youthful Age.

The article devoted to the problem analysis of the development ethnic self-consciousness and ethnic tolerance of the individual. The question of the structure and stages of their development; factors that influence this process; as an ethnic self-consciousness consistent with ethnic tolerance. The results of empirical research level social and ethnic tolerance, tolerance as personality traits and the general level of tolerance boys and girls.

Keywords: *ethnic self-consciousness, ethnic tolerance, social tolerance, tolerance as a personality trait, levels of tolerance.*